

הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין

על שיטת העיון ושיטת ה'חיפושים', על דרכו של ה'חזון איש' ועוד

על השינויים בדרכי הלימוד
שיטת בעל החזון איש
רבי והצדוקי
הגרי"ז מבריסק וענייני נוסח
הגר"מ שטרנבוך ויסוד הלוח העברי
החזון איש על 'חיפוש' שנסתר לדעתו מן העיון
סיכום

על השינויים בדרכי הלימוד

בדרכי הלימוד מצינו דרכים שונות אצל חכמי הדורות, ולפעמים הן נחלקות לפי איזורים וארצות¹. בכמה וכמה תחומים ניכרים הבדלים בדרכי הלימוד ובשיטותיו, מימי גאוני בבל וא"י שלאחר התלמוד, בין חכמי המזרח וחכמי אשכנז וצרפת הראשונים, חלקם בגוף הלימוד עצמו, בפרשנות התלמוד או בפסיקת ההלכה, וחלקם בדרכי חיבור החיבורים - בין בחיבורי פרשנות ובין בחיבורי הלכה. חלקם נבדלים במהויות, וחלקם בצורות, כגון היחס לדברי קודמים, היחס לחיבורים קודפיקטיביים בהלכה, העיון המעמיק בגופי הדברים לעומת הסתמכות על דברי הקדמונים, ההכרעה בהלכה על פי דעות גדולי הפוסקים לעומת הסתמכות על הכלל 'הלכה כבתראי', וכן בדבר משקל המנהג בהכרעת ההלכה. בחלק מהנושאים נמשכים והולכים ההבדלים הללו במידה מסוימת עד לימינו. להמחשה - די להשוות את דרך הפסיקה המשתקפת בספרי החזון איש, לעומת הדרך המשתקפת בספרי יביע אומר.

ר' יצחק אייזיק (רי"א) הלוי, בעל ספר 'דורות הראשונים', ביקש לבאר את הדברים ולהסמיכם על דעותיהם של ראשונים, אולם דומה שהדבר לא עלה בידו, ואין דעות

1 ראו על חלק מן העניינים הללו: י"ז כהנא, 'הפולמוס סביב קביעת ההכרעה כרמב"ם', בספרו מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 88-8; י"מ טולידאנו, 'מתי ובאילו מקומות נתקבל הש"ע להלכה פסוקה?' י' רפאל (עורך), רבי יוסף קארו (קובץ), ירושלים תשכ"ט, עמ' 184-188; י' פאעור, 'יחס הספרדים לסמכות מרן כפוסק', רבי יוסף קארו (קובץ), עמ' 189-197; ש"ז הבלין, 'היחס לשאלות נוסח חז"ל', מסורת התורה שבעל פה, חלק א, ירושלים תשע"ב, עמ' 283-326; הנ"ל, ר' יחיאל אשכנזי, מסורת התורה שבעל פה, חלק ג, תשפ"ב, עמ' 712-716; H., Zimmels, Ashkenazim and Sepharadim, London 1958

הראשונים שציין הולמות את החלוקה שביקש להעמיד. וכך כתב²:

ההתחברות הגדולה שהייתה למדינות ארצות המערב עם גאוני בבל הייתה מצד אחד טובה מאוד, כי השפיעו עליהם שפע חוכמתם, אבל מצד אחר היו סמוכים יותר מדי על שולחן אחרים ולא הורגלו בחיתוך ההלכות והעמידה על רגלי עצמן. וזהו שאמר הראב"ד ז"ל³ אבל לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו ז"ל, ואע"פ כן באותו מעט שהיו יודעין היו עושין מדרש ומפרשים ועולין ויורדים, ופירש ר' נתן על כל הזאה טבילה, והוא במסכת יומא וכו'. והנה אנחנו ידענו משאלותיהם המפוזרים בכל תשובות הגאונים שאין הדבר כן, ובקיאין היו בדברי רבותינו כראוי (ויכול להיות שכוונת הראב"ד על קורטובא בלבד). אבל נראה שכוונת הראב"ד כי בשקלא וטריא של עומק ההלכה היו חסרים לפי ערך חוכמתם, לפי שסמכו יותר מדי על הגאונים בבבל, וכל ספקותיהם שאבו רק מתשובות הגאונים שכבר היו בידיהם לקובצים ולחיבורים לעצמם כמו שנראה מחכמי קירואן... לא כן גדולי חכמי איטליא בימים הראשונים שלא היה להם קישור גדול עם הגאונים, והוכרחו בכל ספקותיהם לעמוד על רגלי עצמם, על כן הורגלו גדולי חכמיהם ללון בעומקה של הלכה ולהביא לבב חכמה מתוך הש"ס לעמוד בכל דבר על יסוד הדבר מדברי הש"ס ולהכריע בכל דבר ודבר משם⁴. אח"כ התנגשו שני הדרכים וילידו דרך ממוצעת, והיא דרך חיקור הלכה עם ידיעת קבלת הגאונים, ובבל הספיקות הנופלים לבלי להישען על הכרעת הגאונים לבד, כי אם לשוב אל המעין ולברר הדבר מסוגיות הש"ס. אז קם דור חדש של רב שמואל הנגיד ורב חננאל, של רב אלפסי והרי"ף גיאת, ויקומו הבונים החדשים ויראו נפלאות מתורתם.

2 דורות הראשונים, החלק השלישי, פרסבורג תרנ"ז, עמ' 294 (בדפוס צילום ירושלים תשכ"ז הוא החלק השישי).

3 ר' אברהם ו' דאוד, ספר הקבלה, מהדורת ג' כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 47.

4 כוונתו להסביר בדרך זו גם את דרך לימודם של חכמי אשכנז וצרפת שקיבלו את תורתם מחכמי איטליא בימים הראשונים, שם הביא ריא"ה ראיות נוספות מדברי בעל המאור והראב"ד בעניין סוגיית סנהדרין פ"ד לגבי טעויות הדיינים, על השאלה אם יכולים הראשונים לחלוק על הגאונים. אלא שלא נתן דעתו לכך שדווקא בעל המאור הסבור כי רשאים לחלוק וכי העיקר הוא העיון בתלמוד - הוא מחכמי ספרד ושורשו בגירונה שבספרד, וכנגדו הראב"ד הסבור כי אין רשות לחלוק הוא מחכמי פרובנס שקרובים לחכמי צרפת ואשכנז. ועיין ש"ז הבלין, 'על החתימה הספרותית ביסוד החלוקה לתקופות בהלכה', מחקרים בספרות התלמודית (יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 174-175, ובמיוחד הערה 119.

על פי זה ובדרך זו ביקש ר' בנימין מנשה לוי, במבואו לאיגרת רב שרירא גאון (מבלי להזכיר את ר"א הלוי) להסביר את ההבדל בדרכי הלימוד בין חכמי אשכנז וצרפת לבין חכמי המזרח במחלוקתם בעניין מועד כתיבתם של המשנה והתלמוד. לדעת חכמי אשכנז וצרפת שאין להם אלא תלמוד נכתבו המשנה והתלמוד בזמן מאוחר, והם נמשכו אחר פשטות הסוגיות שמורין כן, ואילו חכמי ספרד והמזרח שמתורת הגאונים היו חיים ומימיהם היו שותים ידעו היטב הליכות הישיבות בבבל ומנהגי הגאונים מעולם, כי אעפ"י שנהגו ללמוד בע"פ ולא בכתב, כדרך בני ארצות הקדם מעולם... בכל זאת ידעו חכמי ספרד ידיעה ברורה ומוחלטת כי מעולם לא נמנעו שבביל זה ראשי הישיבות והגאונים בבבל לכתוב דברים שצריכים שימור בכתב⁵.

לאמיתו של דבר מוצאים אנו את שורש הדיון בכך בימי קדם, היינו האם עדיף להתבונן בתלמוד ולהוציא ממנו את ההלכה, או שמא אפשר להסתפק בעיון בספרי ההלכות המקוצרים ובדברי הגאונים ולפסוק על פיהם, גם אם אין לפוסק המאוחר כשלעצמו ידיעה מספקת בתלמוד. שאלה זו נדונה כבר בימי רב פלטי גאון⁶, גם ר' יוסף נ' מיגאש, שפנו אליו בשאלה בעניין זה, הכריע בדבר זה שנחלקו בו סיעות אחדות בימיו⁷. דעתו הייתה שמי שאינו בקי בעצמו די הצורך בתלמוד עדיף שיסתמך על פי דברי הגאונים, משום שבמקרה כזה האחריות לטעות מוטלת על הגאונים והפוסקים, ולא על הפוסק המאוחר; אולם אם הפוסק המאוחר מסתמך על ידיעתו

5 ב"מ לוי, אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, מבוא, דף כו ע"א.

6 שו"ת הגאונים חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג, סימן קי; תשובות הגאונים (מהדורת אסף), ירושלים תרפ"ט, עמ' קנח; ספר האשכול (מהדורת אלבק), ירושלים תשי"ט, עמ' 50: 'איזה עדיף ומשובח לעסוק בהלכות קטועות, ולא שאלנו אלא שרוב העם מטין אחר הלכות קטועות ואומרים מה לנו לקושיית התלמוד'. ועיין ר' יהודה הברצלוני, ספר העתים, קראקא תרס"ג, מבוא, עמ' 21.

7 שו"ת הר"י מיגאש, ירושלים תשי"ט, סימן קיד. הדברים הללו יסודם בוויכוח שהתרחש במצרים ובספרד, כפי שעולה ממה שמצא ש"ד גויטיין, סדרי החינוך בימי הגאונים ובבית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' קסז-קסט. חכם מספרד, ר' יעקב, כתב בחריפות לר' חלפון ב"ר נתנאל ממצרים שהביא דברי גאונים, בעוד שלדעתו נעלמו מהגאונים מקומות בתלמוד: 'ה' לא הצריכני לדברי הגאונים, אלא מעיין אני בתלמוד ומגלה את כלליו' (שם עמ' קסז-קסט). ראה י"מ תא שמע, 'היצירה הספרותית של הר"י מיגאש', קרית ספר, מו (תשל"א), עמ' 548, הערה 13. ועכשיו הדברים פרושים בספריו של מ"ע פרידמן על רבי חלפון, ראה חלפון ויהודה הלוי - לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר גדול, תעודות מגניזת קהיר (ספר הודו ד', חלק א') מרדכי עקיבא פרידמן, ירושלים, מכון בן צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, תשע"ג-2013. חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול, תעודות מגניזת קהיר (ספר הודו ד', חלק ב'), שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן בסיועו של אמיר אשור, ירושלים, מכון בן צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, תשע"ג-2013.

את התלמוד - גם אם אינה מקיפה וברורה - הרי שהאחריות לשגיאות ולטעויות מוטלת עליו. מסתבר שאמנם כך עשו חכמי ארצות המזרח וספרד, אך לא כך נהגו חכמי אשכנז וצרפת, שמיעטו בהסתמכות על דברי הגאונים ועל דברי קודמיהם; וכדברי ר"א הלוי שנזכרו לעיל הם עמדו על רגלי עצמם, והכריעו את ספיקותיהם מתוך עומק עיונם בתלמוד⁸.

קשה מאוד לקבל את הסברו של ר"א הלוי, שעל פיו חכמי אשכנז וצרפת, מחמת חוסר ידיעתם בתורת הגאונים, הוכרחו לפנות לתלמוד גופו ולהעמיק בו, שהרי ללא ספק קיבלו מרבתיים קבלות ומסורות בפרשנות התלמוד יחד עם מסורות הלכה. אמנם חכמי אשכנז וצרפת גילו נטייה לעבר מנהגי ארץ ישראל ופסקי חכמיה, כנראה משום שקיבלו את תורתם מחכמי איטליה הקדמונים שעמדו תחת השפעה חזקה של חכמי ארץ ישראל; אך מכל מקום אין ספק שעיסוקם הגמור של חכמי אשכנז וצרפת היה בתלמוד הבבלי על כל המסורת המקיפה של פירושיו, ובתורת גאוני בבל ובפסקיהם. זאת אנו יכולים ללמוד ממקצת הידיעות שהגיעו אלינו על אודות הישיבות הקדומות באשכנז וצרפת. ועדיין צריכים אנו הסבר לטיב השוני בדרכי הלימוד בין חכמי אשכנז וצרפת לבין חכמי המזרח וספרד.

שיטת בעל החזון איש

בימינו, מעבר למה שאפשר לראות בעיון בספריו ובחיבוריו של בעל החזון איש את דרך לימודו, גילה דעתו במקומות אחדים במפורש בעליונות השכל והעיון העמוק בדברי התלמוד ובדברי מפרשיו והפוסקים המקובלים (ובעיקר בספרים המקובלים בידינו מרבתינו הגדולים ראשונים ואחרונים), וכתב בשבח הכוח השכלי שהוא מקור החכמה⁹. לעומת זאת כתב בזלזול על לימוד שהוא מכנה אותו 'חיפושים', שהם

8 ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 424-435; הנ"ל, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57-92; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 72-75.

9 כדבריו: 'נפש המשכלת אשר באדם הוא רק כח היולי לקבל צורת החכמה, והחכמה אצולה בת מרום. הזדווגות היולי והחכמה הוא עונג האדם ועדנו היותר גדול שבכל חשקי תבל, ואין מושלו בתענוגי חומר ובחשקי בשרים. כגודל העמל ורוב היגיעה אשר יוסיף האדם בחיפוש החכמה ובבקשת הדעת, כפי צורך עמקי המושגים העמוקים מני ים, בה במידה יגדל סגולת חדותו ונועם עדנו, ובהאהבת החכמה ישגה תמיד, עד כי ימאס בכל מתקי גשם תחת השמש. הסתכלות הנפש במושכלות הוא נשמת התורה בישראל, וצור תעודתה... יסוד קדושת התלמוד בלב ישראל הוסד רק בכוח התבונה - אשר יקנה כל לבב משתכל - האצור בתורה בפליאות דעת" (קובץ איגרות ב, קעג, יט); ובמיוחד: "ההיקש השכלי הוא המלאך בין היוצר והיוצור" (חזו"א כלאים א, א). לנכון העירו בספר פאר הדור עמ' קסט, כי מקור דברי החזו"א הוא בהקדמת רבי אברהם ן' עזרא

כדבריו חיפושים 'בספרים בדברים יבשים', ו'חקר קדמוניות', והוא לדבריו לא זכה לקבל חלק זה בתורה, וגם אינו מאמין בדרך הזו, כדבריו באיגרת לרא"ל פרידמן בוויכוח על צורת כתיבת האות צ' בסת"ם¹⁰:

חיפוש בספרים בדברים יבשים איני מסוגל לזה, ובכלל כל נשמה קיבלה חלקה בתורה, ואני לא קיבלתי חלקי לחפש...¹¹

לפירושו לתורה: 'כי שיקול הדעת הוא היסוד, כי לא ניתנה התורה לאשר אין דעה לו, והמלאך בין אדם ובין אלוקיו הוא שכלו' (פירוש הראב"ע, הנדפס במהדורות המקראות הגדולות בשום אופן אינו 'פירוש נעלם למחצה' כפי שחשב בנימין בראון, החזון איש עמ' 104, ואין צורך לחפש מקור ברמב"ם). ועיין בספרי מסורת התורה שבעל פה, א, פרק שני.

10 האיגרת נדפסה בספר צדקת הצדיק לרא"ל פרידמן עמ' עח, ובמקוטע בקובץ אגרות החזון איש ח"ב סי' כב.

11 בעניין זה 'כל נשמה קיבלה חלקה בתורה', מקורו וגדריו, ודין ביכולת אנוש לזהות מהו חלקו שלו בתורה, דנתי בארוכה בספרי מסורת התורה שבעל פה, חלק א, 'ירושלים תשע"ב, פרק ח. וקצת קושי בדבר, כי קטע זה שבקו"א אינו נמצא בנוסח האגרות שבס' צה"צ, ולא בחזו"א או"ח סי' ט ולא בחזו"א יו"ד סי' קסב. והנה התברר עתה, מהנדפס בס' גזנים ושו"ת, חלק ה, תשע"ג, שלמכתב זה היה נוסח ראשון שנכתב ולא נשלח (כאמור בסופו): 'ולכן אני מחמיר להתנהג בכתיבת הב"י שלא נסתפקתי בזה שום ספק שהוא כשר, ואני פורש מן הספקות ... מכתב זה יהיה סודי!', ובו נמצא קטע זה (וממנו נדפס בהשמטות (!) בקובץ אגרות). לבסוף נשלח המכתב בנוסח שונה והוא הנוסח הנדפס בס' צדקת הצדיק (עמ' עח) ובס' חזו"א כנ"ל.

יש להעיר על התופעה שמחברים שונים מרשים לעצמם לנהוג בדברי החזו"א כרצונם, עד כדי סילופם. ראה מ"ש בקובץ המכונה מכתבי החזון איש, צורת האות צ', עם לקט וביאור פשר חזון, מאת ר' ישראל רוזנברג ור' יהונתן מועלם, חמוש"ד (ע"פ המובא במאגר אוצר החכמה, וכמדומני שמחקו הערה זו והחליפו אותה במהדורה שמופיעה עתה שם) - הם הדפיסו בפנים כהוגן: '... ובכלל כל נשמה קיבלה חלקה בתורה ואני לא קיבלתי חלקי לחפש', אבל בהע' קכו כתבו (במודגש, כדיבור המתחיל): ואין זו חלקי לפרש. הכוונה לפרש סברתו למה פוסל, כי אין דרך רבינו להאריך בסברת סברא, וכמו שהולך ומבאר מה אעשה כי על דעתי כו', פי' ואין זו חלקי להסביר סברתי למה השינוי בח' אינו פוסל והשינוי בצ' פוסל'. דומה שאין צורך לומר שכל ההסבר הזה הוא הבל הבלים, בנוסף לזיוף המשפט המפורש. גם הפירוש שבספר גזנים ושו"ת החזון איש, חלק ה, עמ' רטז, הע' 25: 'כלומר לחפש בספרים למצוא כמות המתירים וכמות האוסרים, ולפי זה להכריע', תלוש מההקשר, אין הדעת נותנתו ואין השכל מקבלו, ובהמשך החזו"א עצמו מכחישם. מקרה דומה הוא בהעקת דברי החזו"א כלאים סי' א אות א בספר ארחות איש עמ' רכה: '...ובימים אחרונים ספרים מיוחדים של רבותינו לקחו חלק העיקרי של מסירת התורה לדורות הנוכחות, כמו רי"ף רא"ש רמב"ם רמב"ן רשב"א ריטב"א ר"ן מגיד משנה מרדכי פירוש רש"י ותוספות, הם היו הרבנים המובהקים של הדורות, ומלבד שאין כאן כח רוב בעצם גם אין הרוב ידוע, כי הרבה חכמים היו שלא באו דבריהם על הספר, והרבה ספריהם לא הגיעו לידינו [ולכן אין הדין משתנה כאשר מדפיסים כתבי יד חדשים ונהפך המיעוט לרוב], ובכל זאת למיעוט הלבבות, להכריע בסברא, נוטלים לפעמים גם כח רוב המספרי לנטייה לצד זה, אבל ראוי יותר להתחשב עם הפוסקים שתורתם הגיעה לידינו

וכן כתב הגאון החזון איש באיגרת אחרת להנ"ל (צדקת הצדיק, עמ' עח):

אחדשה"ט וש"ת באה"ר. שמחתי מאוד על דבריו היקרים המעמיק להבין דבר דבר על אופניו. אבל ממה שקראתי בין השיטין ראיתי לא למותר לבאר עמדותי בזה. קשה להעמיק בכל הלכה והלכה, ומצוות המעשיות היומיות הזמניות והמקריות דורשות פתרון במפגיע. ע"כ אנו מחמירים בספקות, ולפעמים סומכים על ספרים ידועים לנו לרבותינו המובהקים, וכמו כן אין לנו הלכה ברורה בהנידון, ובפרט שאין כאן מקום עיון בש"ס ופוסקים¹², ולכן אני מחמיר לקחת צ' ביו"ד ישר שלא ערער עליו אדם, וכן אני מיעץ לאחרים. ולעניין מכתבו, אין אני רגיל בחיפושים ובחקר קדמוניות, ואני מתנגד לדרך זו כי איננה בטוחה, וכמדומה לי שכל דבריו בזה ערבוביה, הספרדים עד זמן הב"י והאר"י היו כותבים יו"ד ישר כפי הרגיל בפי המסורה שיו"ד ישר הוא כנוסח הב"י. וההפוך בנוסח האר"י אף שמרן הב"י והאר"י היו ספרדים, ואין מי שקבע את שינוי היו"ד.

רבי והצדוקי

בדוגמה דלהלן נראה מקרה שבעניין הלכתי חשוב אירע מכשול לשלושה מגדולי הדור, בשל שלא השתמשו במה שכינה החזו"א 'חיפושים'. הגר"מ שטרנבוך בספרו

בכל מקצועות התורה. עכ"ד. הפירוש הזה בדברי החזו"א נתמך גם במכתבו המודפס בספר אז נדברו ח"ב, סי' ב'. '...אין לנו לחזור ולמנות את כל האוסרין והמתירין, שהרי אין אנו יודעין את כל החכמים האוסרין והמתירין, ומחר ידפיסו עוד כת"י וישתנה הדבר, וכבר עמד על זה התומים שרבותינו שרוב תורתם אנו לומדים מפיהם עליהם אנו סומכין'. בספר ארחות איש, ירושלים תשמ"ט, עמ' רכה העתיקו קטע זה והשמיטו את המילים: 'ומלבד... אין הרוב', ונמצא שחיברו את המלה 'ידוע' להמשך, ובמקום 'אין הרוב ידוע', יצא נוסח משובש: 'ידוע כי הרבה...! ועוד, בס' קובץ אגרות ח"ב סי' נדפס קטע ממכתב החזו"א: 'יקרי שיחי, מנוי' וגמורה בסודם של רבותנו גדולי הדורות שלא להרשות לימודי חיצוניות לבני הישיבה בזמן שקידתם בתורה בהתלהבות נעורים... --- להלחם בזה מלחמת מצוה ---, אבל במכתב המקורי, שנדפס עכשיו בגזוים וש"ת, חלק שלישי: אם כי מנוייה וגמורה בסודם --- בכל זאת ידעו שאין מן הנמנע שיהי' מקרה בודד מיעוטא דמיעוטא שאפשר לו לעכל את ההדקים שבחיצונות ושלא יזק באופן ממשי ---. וקשה להבין מה הפחד שידעו את דברי החזו"א במדויק, ואולי ע"ז אמרו רבם דקרו! וראה גם חזון איש, זרעים, ליקוטים, סימן יא: ... מכת"י, מה שהשיב מרן זללה"ה בענין מה שהועתק בדמאי ס"ס ט"ז משבת סי' ל"ט סק"ד, וטרם נדפס: אחדשה"ט וש"ת באה"ר יקרתם הגיעני, הדברים הנדפסים אינם עוברים על ידי בשעת הדפסתם רק המלקט מסדרם ומצרפם וליקוט הזה נכתב כלפי אלה שעושים...!'

12 דומה לזה גם בשו"ת נודע ביהודה, מה"ת, או"ח סי' קצ"ה: אין לי נחת לדבר בדבר שאין לו עיקר בתלמוד, כי התלמוד הוא מקור לשאוב ממנו סברות וראיות, ובדבר שאין לו שורש אין למצוא ראיות וסברות שרשיות רק סברות כרסיות'. וכעין זה כתב בשו"ת פני יהושע ח"א או"ח סי' ב.

מועדים וזמנים ח"ח (ליקוטי הערות, תשמ"א, עמ' יג) הביא מכתבים שכתב לגאון הגר"י קנייבסקי ('הסטייפלער'). במכתב א כתוב:

ועסקתי פעם בשאלה זו [אם מותר לבתי מלון להגיש אוכל למחללי שבת] הלכה למעשה וביקשתי חו"ד הגאון פאר הדור רבי יעקב קנייבסקי שליט"א, וקיבלתי ממנו כמה מכתבים בעניין זה, ולתועלת המעיין אעתיק כאן את המכתבים כהוייתן בלי שום שינוי, וראוי להזהיר שאף שדברי מרן הגאון שליט"א נכתבו אך ורק להעיר לבד ולא לפרסמם, מ"מ מובטחני שדבריו אלו יביאו תועלת לביורור הלכה זו.

ובמכתב ב, יום ד', פ' קרח התשכ"ג

לפא"מ כבוד הגאון הגדול כו' הגר"מ שטרנבוך שליט"א

אחדשכג"ת בכל הכבוד כיאות. הנני להודיע מקבלה ואילך מכתבו היקר, ולקחתי מועד לעיין קצת בהלכה זו... והצעתי ספקו דפא"מ בפני בני מהר"ח נ"י, ואמר דאת"ל יאסור לשתות ממגע עצמו א"כ אסור לישראל ליתן לו יין לשתות, והרי בגמרא חולין דף פ"ז נתן רבי לצדוקי כוס לשתות עיי"ש, וצדוקי הוא כופר בדברי חז"ל, ומבואר בתשו' הרשב"א ז"ל שהביא ב"י סי' קיט ביו"ד דמי שאינו מאמין בדחז"ל אוסר היין במגעו, ואולם בשו"ע או"ח סי' שפ"ח נפסק דצדוקי מבטל רשות, ומ"מ נראה לכאורה דאוסר יין במגעו [ועכ"פ לדעת הסוברין דהקראים אוסרים יין במגע ואע"פ שכך הורגלו בדרכי אבותיהן, א"כ ה"ה צדוקין]. עכ"ד הנעימים.

והנני דו"ש כבוד הדר"ג שליט"א המצפה לרחמי השי"ת ולגאולה שלמה בב"א.

יעקב ישראל קנייבסקי

וכן הביא הר"מ שטרנבוך דברים אלו בספרו פסקי הגר"א ומנהגיו סי' קפ"א, בדיון על מי שמסדר קידושין לחתן מחלל שבת ר"ל, האם מותר לו לתת לחתן לשתות מן היין, שהלוא כאשר החתן יגע ביין ייאסר היין, ונמצא שהמקדש נתן לחתן דבר איסור, ועובר על 'לפני עוור'. והביא שם שהסטייפלער במכתבו אליו הביא בשם בנו הגר"ח ראייה מחולין פז במעשה של רבי הצדוקי שהזמינו לסעוד עמו ונתן לו יין כדי לזמן על הכוס, ונמצא שמותר להציע משקה למי שיאסור על עצמו בנגיעתו את המשקה. ואין בזה חשש של עבירה על לפני עוור לא תתן מכשול. בנו הגר"ר חיים חזר ודחה את הראייה ע"פ דברי החזו"א הידועים בחזו"א יו"ד סי' ב, שאלו שאינם מאמינים בתורה שבעל פה אינם נחשבים כופרים בתורה ואינם אלא כאנוסים, וכיוון שמדובר בצדוקי שאינו מאמין בתורה שבע"פ אינו אלא כתינוק שנשבה, ואינו אוסר היין.

וכל זה טעות. המילה 'צדוקי' שבדפוסים שלנו במסכת חולין הוא שיבוש שהוחדר לגמרא ע"י הצנזורה הנוצרית ששלחה ידה בספרינו וערכה בהם צנזורה, וזה נמצא רק בספרים שנדפסו במקומות שהיו תחת עול הצנזורה הנוצרית. הנוסח הנכון הוא 'מינא', כפי שהוא בכתבי היד של מסכת זו ובדפוסים הראשונים שלה שלא נפגעו ע"י הצנזורה הנוצרית, עיין ספר דקדוקי סופרים לחולין שם, ובאמת הכוונה לנוצרי, שבוודאי נחשב למי שפוסל את היין במגעו, וחזרה הראיה למקומה.

ובכלל צע"ג אם היו עדיין צדוקים בימי רבי, וגם מבחינה היסטורית ברור שהמדובר כאן הוא בנוצרי, וכך יוצא גם מרמזים נוספים במהלך הסוגייה, ראה להלן.

הערה זו הביא הרד"צ הילמן וצ"ל בשמי במאמרו ב'צפונות' שנה א חוברת ד', תמוז תשמ"ט, עמ' סג, 'על פגעי הצנזורה שלא נודעו ברבים'. ואמר לי הרדצ"ה כי שאל על כך את ר' חיים והסכים להערתו.¹³

הפירוש הזה שבנוצרי, וככל הנראה בנוצרי-יהודי, עסקינן, שהיו רבים כאלו בדורות הראשונים, וכל פירוש הסוגיא, מוכיח שאנו עוסקים בסוגיא זו בפולמוס אנטי נוצרי במובהק.

וז"ל הבבלי חולין פז, א:

גמ'. ת"ר: ושפך וכסה - מי ששפך יכסה. שחט ולא כיסה וראהו אחר מנין שחייב לכסות - שנאמר: ואומר לבני ישראל - אזהרה לכל בני ישראל. תניא אידך: ושפך וכסה - במה ששפך - בו יכסה, שלא יכסנו ברגל, שלא יהיו מצות בזויות עליו. תניא אידך: ושפך וכסה - מי ששפך הוא יכסנו. מעשה באחד ששחט וקדם חבירו וכסה, וחייבו רבן גמליאל ליתן לו עשרה זהובים. איבעיא להו: שכר מצוה, או שכר ברכה? למאי נפקא מינה - לברכת המזון, אי אמרת שכר מצוה - אחת היא, ואי אמרת שכר ברכה - הויין ארבעים, מאי? תא שמע, דא"ל ההוא צדוקי לרבי: מי שיצר הרים לא ברא רוח, ומי שברא רוח לא יצר הרים, דכתיב: כי הנה יוצר הרים ובורא רוח. אמר ליה: שוטה, שפיל לסיפיה דקרא - ה' צבאות שמו. אמר ליה: נקוט לי זימנא תלתא יומי ומהדרנא לך תיובתא. יתיב רבי תלת תעניתא. כי הוה קא בעי מיברך, אמרו ליה: צדוקי קאי אבבא, אמר: ויתנו בברותי רוש וגו', א"ל: רבי, מבשר טובות אני לך, לא מצא תשובה אויבך ונפל מן הגג ומת. אמר לו: רצונך שתסעוד אצלי? אמר לו: הן. לאחר שאכלו ושתו, א"ל: כוס של ברכה אתה שותה, או ארבעים זהובים אתה נוטל? אמר לו: כוס של ברכה אני שותה. יצתה בת קול ואמרה: כוס של ברכה שווה ארבעים זהובים.

13 הרד"צ הילמן, מפגעי הצנזורה שלא נודעו ברבים, צפונות, ד, עמ' סג.

אמר רבי יצחק: עדיין ישנה לאותה משפחה בין גדולי רומי, וקוראין אותה משפחת בר לויאנוס.

פירוש מעשה זה הוא על רקע היחסים עם הנוצרים (מהם ממוצא יהודי ומהם ממוצא שאינו יהודי), ועל פי זה ניתן להבין את עומק וחשיבות חילופי הדברים הללו, שהגיעו עד לידי התאבדות מצד אחד ותענית בתחילה וסעודת שמחה בסוף מצד רבי. בפסוק זה נתעסקו הרבה הנוצרים כבר באותן הימים, ובקשו להביא ראיה ממנו על משיח השקר שלהם. הם פירשו 'הרים' שבפסוק זה מלשון הריון, היינו שהיה מי שיצר הריון וברא 'רוח', אחד משלשת חלקי השילוש שהם מאמינים בו (האב, הבן ורוח).

גם הפסוק 'ויתנו בברותי ראש וגו' שהזכיר רבי יש לו משמעות רבה לעניין הוויכוח, כי בפסוק זה הם משתמשים בתיאור הסעודה האחרונה והוצאתו להורג של משיח השקר שלהם.

אף שלושת הימים שביקש רבי מהנוצרי להמתין לו יש להם משמעות, כי אחת מאמונות השקר של הנוצרים היא עניין תחייתו כביכול של משיחם לאחר שלושה ימים מהריגתו, ויציאתו מקברו לשוטט בעולם.

הנוצרי האחר שבא לרבי מכנה עצמו 'מבשר טובות', ויש פה שימוש שאינו רגיל כל כך בלשון חז"ל 'בשורה' שכידוע היא כינוי לתורת השקר שלהם. ויתכן גם שעניין הסעודה שאליה מזמין רבי את הנוצרי הטוב, ואף מכבדו ב'כוס של ברכה', מכון לאמונתם בדבר הסעודה האחרונה של משיח השקר שלהם בליל הפסח. והרי זה לעומת זה, תבוא הסעודה הזו לאחר התענית ותבטל את הסעודה היא¹⁴.

הגרי"ז מבריסק וענייני נוסח

דוגמה נוספת לחידוש מאיר עיניים ומתרץ קושי חמור בסוגיא נמצא בלימודו של הגאון הגרי"ז מבריסק, כפי שמספר הגרש"ש קרליץ¹⁵:

פעם אחת שאל מרן הגרי"ז זצ"ל על מה דאיתא ביומא (נד, ב) "במקדש ראשון מי הואי פרוכת", ומשמעות הגמרא דבמקדש ראשון לא היה פרוכת כלל אלא דלתות. והקשה מרן זצ"ל, איך יתכן שלא הייתה שם פרוכת מבדלת בין הקודש לקה"ק, הלא מקרא מלא דיבר הכתוב בפרשת תרומה "והבדילה הפרוכת לכם בין הקודש ובין קדש הקדשים" (שמות כו, לג).

אחר שהקשה הרב זצ"ל את השאלה, פתח את הרמב"ם בהלכות בית

14 ועיין מ' בר אשר סיגל, 'שוטה שפיל לסיפיה דקרא', סידרא, לג תשפ"א, עמ' 37-63.

15 מובא בספר עמודי שש, עמ' 303 בפרק: בהיכלו של הרב מבריסק.

הבחירה (פ"ד ה"ב), שם מבואר שבבית ראשון, מלבד הכותל המבדיל בין הקודש וקדה"ק שהיה עוביו אמה, עשו גם פרוכת אחת, שנאמר והבדילה הפרוכת וגו', ובבית שני היו שתי פרוכות וביניהם רווח אמה, יעו"ש. אלא שהכסף משנה שם מפרש שמה שכתב הרמב"ם בסוף ההלכה שבמקדש ראשון הייתה פרוכת כוונתו למשכן, דאילו בבית ראשון לא הייתה פרוכת אלא כותל. אבל הגרי"ז זצ"ל אמר שנראה בדעת הרמב"ם שבאמת הייתה שם גם פרוכת מלבד הכותל, וכמו שכתוב בפסוק פרשת תרומה.

לאחר כמה ימים אמר הגרי"ז ששם לבו לפסוק בדברי הימים (ב, ג, יד) "ויעש את הפרוכת תכלת" וגו', הרי מפורש שהייתה פרוכת גם במקדש ראשון שעשה שלמה, ואם כן דברי הכסף משנה תמוהים מאוד.

והמשיך רבינו [רש"ש קרליץ] לספר, לאחר מכן הלכתי למכון הארי פישל שם מצאתי מהדורת ש"ס בנוסחא ישנה, ובדברי הגמרא ביומא (נד, ב) נמצאה שם גירסא שונה מן הגירסא שלפנינו: "במקדש ראשון פרוכות מי הוו", והיינו דקושיית הגמרא על המבואר שם במשנה שהיו שתי פרוכות, ועל זה מקשה הגמרא דבמקדש ראשון לא היו שתי פרוכות. ולפי זה נמצא שפרוכת אחת ודאי היתה גם במקדש ראשון, וכפי שהעיר הגרי"ז שכך משמעות דברי הרמב"ם.

עד כאן סיפור המעשה, ועתה אנסה לפענח את המסתורין שבמעשה.

את השאלה האם חזר המספר והודיע לגרי"ז על תגליתו, ומה הייתה תגובת הגרי"ז, לא נוכל להבהיר, כי סתם המספר ולא פירש. אך בגוף הדבר נ"ל שלא ראה הגרש"ש קרליץ זצ"ל שום מהדורת ש"ס ישנה, ואילו חיפש מהדורת ש"ס ישנה באותם ימים היה עליו לילך לספריה הלאומית, או לספריית שוקן, או אולי למכון התלמוד השלם או למכון גמרא שלמה של הרמ"מ כשר. ונראה שאחד מלומדי מכון הרי פישל, שמכירים את הספר 'דקדוקי סופרים' של הגררנ"נ רבינוביץ על הש"ס שנדפס החל משנת תרכ"ב, הראה לו את ההערה בספר זה למקום זה במסכת יומא דף נד ע"ב, וכך כתוב שם:

הפרוכות, וכ"ה בכ"י ב' ובפי' ר"א. ובאה"ת הפרוכות. ובד' הישנים הפרוכ' בקו על הכ"ף, ופשטו ליה בשיבוש בד' בנבנשתי פרוכת. ועי' בש"י ד"ה במאי עסקינן. ואני מעתיק פי' רבי' אליקים, נראין, שבולטין בפרכת ונראית הבלטיה מצד אחד בפרוכת. ואין נראין בגלוי שלא היו מגולין, עד שמיגיעין לפרוכת (והיה נוסחאתו כנוסחת כ"י א"פ באות ז') שהיה כנגד הפתח שבפנים, שהרי לשערים היו פרוכות כדר' זירא לקמן, ולא תקשי לך הא דאמר לעיל במקדש ראשון מי הוו פרוכות, דכי פריך הכי וכו'.

מהציון לספר שיח יצחק ('ש"י' בהערה) להרב יצחק נוניס ואיס, תקכ"ו ליומא שם, ששם דן בקושיא זו והציע מדעתו יישוב זה (!), משמע שהבין הגררנ"נ רבינוביץ את הקושי בסוגיא שנפתר ע"י בירור הנוסח הנכון, ואעפ"כ בהערותיו הסתפק ברמיזה בלבד כדרכו במקומות אחרים כגון אלו.

הגר"מ שטרנבוך ויסוד הלוח העברי

כיוון שהזכרנו את הגר"מ שטרנבוך שליט"א, יש להעיר על עניין נוסף ששייך לגדר חקר הקדמוניות. בשני מקומות בתשובותיו שבספר מועדים וזמנים, ח"ו, ר"ה סי' יד ושם סי' טו, ייחס הגאון הנ"ל את ייסוד הלוח העברי להלל הזקן נשיא הסנהדרין, ואף ציין זאת כהסבר לתוקפן ההלכתי של קביעות הלוח העברי. מכוח הסנהדרין, והוא טעות, לפי שמייסד הלוח העברי היה הלל השני שחי בימי אב"י ורבא, והיה אחרון הנשיאים שנשא בתואר הנשיא, ואחריו בטל התפקיד הזה וכמבואר ברז"ה בס' המאור ר"ה פ"א. והיה זה בשנת ד' אלפים קי"ט (359 למנינם).

החזון איש על 'חיפוש' שנסתר לדעתו מן העיון

פרופ' ר"ח אלבק, במאמרו 'בדיקת המקורות', בקובץ מזכרת לכב' הרי"א הרצוג, תשכ"ב, עמ' 384 ואילך, כתב: 'הצורך בבדיקת המקורות כבר הודגש על ידי הראשונים לפיכך קראו תגר על אלה המורים הלכה על פי פסקי הרמב"ם בלי לעיין במקורותיו (תשו' הרא"ש כלל ל"א סי' ט ובהקדמת כסף משנה לרמב"ם). הוא הדין למובאות בספרי הפוסקים, שמביאים פעמים הרבה תמצית הדברים של קודמיהם מתוך ספרים שהיו לנגד עיניהם, והבאים אחריהם מעתיקים או מפרשים אותם מבלי לבדוק במקורות¹⁶. יש שהספרים לא נדפסו בימיהם, ויש שאבדו ולא הגיעו גם לידינו ואי אפשר לנו לבדוקם, ויש שנדפסו ולא היו לפני המחברים, והוכרח להשתמש בכלי שני במובא מהם בספרי זולתם. האחרונים (ספר יד מלאכי כללי שאר המחברים סי' מב, ואור החיים לר"ח מיכל), העירו על בעל מגן אברהם שבכמה

16 בעל דרישה ופרישה וסמ"ע כותב בהקדמתו לסמ"ע חושן משפט על בעל הלבושים שבהיותו ז'ל עמוס התלאות וכו' לא היה לו פנאי לחקור ולמצוא מוצא הדינים מהתלמוד והפוסקים, וכן שמעתי מפיו ז"ל שלא היה לפניו על הרוב כי אם ספר בית יוסף ומתוכו כתב טעמי הדינים ופירושים וכו', והוא ז"ל במקום אשר לא מצא בבית יוסף ביאור וטעם הוסיף טעמים מלבו, ונמשך מהם למד מן הלמד שאינה על פי הלכה. וגם מהאי טעמא הדינים שהוסיף מור"מ רמ"א בהגהותיו, כמה וכמה מהם אינם מובאים בבית יוסף וכו' ובעל הלבושים כתב עליהם לפעמים טעמים אשר לא כוונו עליהם בעלי אותם מחברים וכו'. גם מכח זה הקשה ותמה כמה פעמים על אותם דינים שהביא מור"ם, ואותה התמיה וקושיא היא לפי טעמו, ואילו ראה לפניו דברי המחברים היה נוח לו וכו'. ולהלן נראה שדבר שנצטער בו אותו צדיק נכשל בו לאונסו.

מקומות מספרו העתיק דברי פוסקים מתוך ספר כנסת הגדולה ולא ראה את הדברים במקורם'. בהמשך המאמר הובאו כמה דוגמאות של הלכות שהובאו בפוסקים משמו של הרמ"ה, רבי מאיר הלוי ב"ר טודרוס אבולעפיה מספרו 'פרטי פרטין', ושאפשר לתקן את נוסחם המדויק מספרו שכונה ע"י המו"ל 'יד רמ"ה' שנדפס לראשונה למסכת ב"ב בשנת תקנ"א ולמסכת סנהדרין בשנת תקנ"ח (י"מ תא שמע¹⁷ הוכיח שהרמ"ה חיבר את ספרו כמעט לרוב מסכתות הש"ס אלא שהשאר אבד). מפרשי הטור כגון בעלי הב"ח והדרישה ופרישה מתקשים פעמים בהבנת דבריו לפי שלא ראו את המקור, אבל במקומות שדברי רמ"ה לקוחים מחידושו על בבא בתרא וסנהדרין שנדפסו כמאה וחמישים שנה לאחר פטירת המחברים הללו ימצא המעיין במקורם את כוונתם האמיתית.

את הדוגמא המובהקת והמיוחדת שלפנינו, במובאה שהביא הטור מדברי הרמ"ה, ושעניינה נתבאר רק ע"פ ספרו של הרמ"ה שמונח עתה לפנינו, לא הביא, אע"פ שזו עוררה דיונים ערים כבר בשנת תרצ"ב ע"י כמה מגדולי הדור, וכדלהלן.

העניין הוא בהלכה בענייני יחוס משפחה, ירושה ונאמנות ביחוס, שנפסקה בשו"ע חו"מ סי' רפ בדברי הרמ"א על פי דעתו של הרמ"ה כפי שהובאה בטור, ועל פי פירושו של הרמ"א לדעה זו. מרן המחבר לפי שהקשה על דעה זו (ע"ב ב"י שם) השמיט הלכה זו ולא הזכירה בשו"ע. לימים, לאחר שנתגלה ונדפס ספרו של הרמ"ה 'יד רמ"ה' למסכת בבא בתרא, נתברר מקור ההבאה שבטור, ונמצא שנפלה ט"ס בהעתקת הדברים בטור, ונחסרו בהבאה זו כמה משפטים. נמצא שפסק הרמ"א לכאורה אינו אמת. העירו על כך הרב מאיר בסין, בכתב העת 'כנסת ישראל' חוברת ז שיצאה לאור בוילנא תרצ"א סי' סח עמ' קב, והגר"ש שקאפ בספר שערי יושר שער ה פרק יא.

כנגדם כתב הגאון בעל החזון איש מאמר באותו כתב עת כנסת ישראל, חוברת ח, תרצ"ב, סי' עט, עמ' קיט¹⁸ (ושוב נקבעו הדברים בס' חזון איש, חו"מ, סי' טו), וטען בו כי דעת הרמ"ה היא דעת יחיד, ומה שחשב הרמ"א שהיא דעת הרמ"ה (ובאמת עובדה זו לכו"ע היא טעות) מצא בעל החזון איש מתוך דיוקים וקושיות בדברי התוספות (ב"ב מב, ב ד"ה שבח המגיע לכתפים) שדעתם כך כשיטת הרמ"א. הוא דייק בקושייתם על פירש"י, ונראה לו ש'דבריהן סתומים', ואי אפשר להבינם אלא אם כן נאמר שהתוספות בשיטה שחולקת על דעת הרמ"ה.

¹⁷ י"מ תא שמע, יצירתו הספרותית של רבי מאיר הלוי אבולעפיה, קרית ספר, שנה מג, תשכ"ח, עמ' 569-576; שם שנה מד, תשכ"ט, עמ' 429-435; שם, שנה מה, תשל"ל, עמ' 119-126.

¹⁸ וזה לשונו שם (והשווה לנוסח בחזו"א, חו"מ סי' טו): 'אם כי הגהת הגאון ר' מאיר באסין שליט"א בחז"ו סי' סח בלשון הטור אמיתית, מ"מ עדיין יש לדון אי חלוקין עליו תביריו של הרמ"ה או לא'...

והוסיף עוד החזו"א שהרי"ף והרמב"ם ועוד ששתקו גם הם בדעה זו, ועוד שהעובדה שדעת הרמ"ה הובאה בטור אינה מחייבת שפסק כך להלכה, כי הטור דרכו לאסוף דעות שונות גם אם הוא אינו מסכים להם. ונמצא ש'הוראת הרמ"א אמיתית', כסיום דבריו שם.

הרי לפנינו מקרה שטופל, נחקר ונתברר בשיטת ה'חיפושים', ונפתרה בעיה הלכתית על פי בירור מקור ההבאה והטעות בצייטוטה לדעת הרב בסין והגר"ש שקופ, ומקרה זה מתהפך ע"י החזון איש לאחר עיון עמוק מצד אחד לצד שני, וזאת אע"פ שחכמי הדורות עד הנה, מרן מחבר השו"ע, הרמ"א, נו"כ השו"ע, הגר"א, נתה"מ, ועוד, לא ראו ולא הבינו שיש דעה כזו בתוספות!

סיכום

מסקנה מכל האמור, שהדרך הטובה והבטוחה מכל הדרכים והשיטות היא להשתמש בכל הכלים שמועילים ומסייעים לברר את האמת, ואין מגמתנו אלא בירורי הדברים לאמיתם בכל דרך שהיא. וכן יוצא משיטתו של הגרש"ז מלאדי בעל התניא והשו"ע במה שקרא 'הלכתא בטעמא', גם עיון מופלג, גם בקיאות מופלגת וגם ידיעת שאר חוכמות הנחוצות לבירור ההלכה¹⁹. מאידך יש להתרחק ולהרחיק ככל האפשר זיופים וסילופים גם בעיון וגם בפרשנות, גם בבקיאות וגם בבירורי המציאות, והי"ת יעזרנו על דבר כבוד שמו.

19 ע"י 'המעין' גיל' 243 [תשרי תשפ"ג עמ' 119 ואילך] על דרכו בזה, ובמקורות שהובאו שם. ועיין עוד מ"ש הרא"ש רוזנטל במאמרו 'המורה' על דרכי לימודו של הפרופ' הגר"ש ליברמן ז"ל, בפרוסידנגס של האקדמיה היהודית אמריקאית, תשכ"ג, עמ' 1 ואילך.

